

<https://doi.org/>

10.15407/ugz2023.04.056

УДК 912.43-028.27:911.53(477)]-087.82(045)

Поливач К. А.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6823-3431>

Інститут географії Словацької академії наук, Братислава;
 Інститут географії НАН України, Київ

Концепція створення електронного атласу «Україна. Культурно-ландшафтна спадщина»

Метою даного дослідження є розроблення концептуальних підходів до створення електронного атласу «Україна. Культурно-ландшафтна спадщина», як одного із першочергових заходів з пришвидшення темпів практичного впровадження та популяризації культурно-ландшафтного підходу в Україні. У основу проведеного дослідження покладено: аналіз й узагальнення засадничих документів з впровадження концепту культурного ландшафту у міжнародному праві для цілей охорони як культурної та природної спадщини; вивчення законодавчого та практичного досвіду окремих зарубіжних країн щодо застосування концепту культурного ландшафту в контексті його виявлення, типології, картографічної візуалізації та популяризації; огляд сучасного стану законодавчого, нормативно-правового, методичного забезпечення та практичних результатів з цих питань у пам'яткоохоронній та природоохоронній діяльності в Україні. Метою публікації є апробація та подальше можливе обговорення концепції створення атласу: змістовне наповнення, структура тематичних розділів, принципи візуалізації об'єктів картографування, формування відповідної геоінформаційної системи.

Ключові слова: культурний ландшафт, культурно-ландшафтний підхід, культурно-ландшафтна спадщина, електронний атлас.

UDC 912.43-028.27:911.53(477)]-087.82(045)

Polyvach, K. A.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6823-3431>

Institute of Geography of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava;
 Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

Concept of Creating of an Electronic Atlas “Ukraine. Cultural and Landscape Heritage”*

The purpose of this study is to develop conceptual and methodological approaches to the creation of an electronic atlas “Ukraine. Cultural and landscape heritage.” This is one of the priority measures to accelerate the pace of practical implementation and popularization of the approach of the cultural landscape in Ukraine. The study is based on: analysis and generalization of the main documents on the implementation of the concept of cultural landscape in international law in order to protect both cultural and natural heritage; study of legislative and practical experience of some foreign countries in the application of the concept of cultural landscape in the context of its identification, typology, cartographic visualization and popularization; a review of the current state of legislative, regulatory and methodological support and practical results on these issues in monument preservation activities in Ukraine. The goals, objectives, conceptual principles and methodological approaches to its creation, namely: development of its content, organization, thematic parts, principles of description and representation of mapping objects, creation of appropriate GIS, visualization of spatial and attributive data, etc., are defined.

Keywords: cultural landscape, cultural landscape approach, cultural landscape heritage, electronic atlas.

* The study was conducted at the Institute of Geography of the Slovak Academy of Sciences and funded by the EU NextGenerationEU through the Slovak Recovery and Resilience Plan under Project No. 09I03-03-V01-00021. This article is one of the results of the grant No. 2/0043/23 “Identification of landscape diversity and its changes in Slovakia based on remote sensing data in the context of the European Green Deal” with the support of the Slovak Scientific Grant Agency VEGA.

Актуальність

Поняття «культурний ландшафт» є одним із засадничих в географії, однак до сфери охорони культурної та природної спадщини (далі — КПС) був введений після встановлення цієї дефініції в 1992 р. в Керівних настановах до реалізації Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. (далі — Конвенції ВКПС) та включення з 1993 р. перших об'єктів за цією категорією до Списку всесвітньої спадщини, відповідно до встановлених критеріїв [1]. Інтенсивно зростаюча кількість культурних ландшафтів, як окремої номінації (за даними *World Heritage Centre* станом на кінець 2022 р. вона включала 121 об'єкт з 65 держав або 10 % від загальної кількості об'єктів Списку), засвідчила про велику зацікавленість урядів, широкої громадськості та місцевих спільнот до збереження КПС на цих засадах.

Стала та активна динаміка впровадження культурно-ландшафтного підходу (далі — КЛП)

до охорони всесвітньої та національної спадщини є визнанням світовою спільнотою культурного ландшафту як одного з кращих, фундаментальних та ефективних інструментів збереження культурної та природної спадщини на всіх територіальних рівнях.

Україна, попри величезний історико-культурний та природний потенціал, в Списку всесвітньої спадщини була представлена лише одним культурним ландшафтом — стародавнім містом Херсонесом Таврійським і його Хорою (2013 р.).

Причини існуючого становища полягають не тільки в нехтуванні прийнятими зобов'язаннями та відсутності будь-якої імплементації у вітчизняне законодавство положень ратифікованих Україною міжнародних конвенцій з цих питань та зацікавленості з боку державних та місцевих органів влади щодо активного просування КЛП.

Мета дослідження

Метою дослідження є розроблення концепції створення електронного атласу «Україна. Культурно-ландшафтна спадщина», що передбачає виконання таких завдань:

- вивчення концепту культурного ландшафту як культурної та природної спадщини у міжнародному законодавстві та досвіду його впровадження в окремих зарубіжних країнах;
- вивчення й аналіз сучасного стану законодавчого, нормативно-правового та методичного

забезпечення та практичного впровадження концепту культурних ландшафтів у пам'яткоохоронній та природоохоронній діяльності в Україні;

- розроблення концепції електронного атласу «Україна. Культурно-ландшафтна спадщина» в контексті його змістовного наповнення, виявлення, структури та типології об'єктів картографування, принципів їх опису та представлення, формування відповідної геоінформаційної системи, візуалізації просторових та атрибутивних даних тощо.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням наукових результатів

Концепт культурного ландшафту як культурної та природної спадщини в міжнародному законодавстві

Перші кроки з впровадження КЛП у міжнародному законодавстві були зроблені зі схваленням Генеральною конференцією ЮНЕСКО «Рекомендації щодо охорони краси та характеру ландшафтів і визначних місць» (Париж, 1962 р.). У Преамбулі цієї Рекомендації наголошується серед іншого, що «через їхню красу та характер, охорона ландшафтів і визначних місць необхідна для життя людини, для якої вони є потужним засобом фізичної, моральної та духовної регенерації» та «вкрай бажаним і терміновим є розгляд та вжиття необхідних заходів щодо охорони краси та характеру ландшафтів і визначних місць усюди та кожного разу, коли це ще можливо зробити». Охорона ландшафтів і визначних місць має

здійснюватися шляхом, зокрема, надання обширним ландшафтам статусу «зон» з особливим режимом охорони та надання окремим місцям статусу визначних місць з особливим режимом охорони (п. 12) [2].

У 1964 р. у Венеції була прийнята «Міжнародна хартія з охорони та реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеційська хартія)», що наголосила у своєму визначенні «історичної пам'ятки», що це «поняття охоплює не лише окремих архітектурний твір, але й міське чи сільське середовище, в якому виявлено свідчення певної цивілізації, значущого розвитку чи історичної події» (ст. 1); «пам'ятка невіддільна від історії, про яку вона свідчить, і від середо-

вища, в якому вона знаходиться (ст. 7) та ввела поняття «визначні історичні місця» (*historic sites*), які «мають бути об'єктами особливої турботи з метою охорони їхньої цілісності» (ст. 14) [3].

Найбільш визначною подією у цій сфері, яка окреслила її майбутній поступ, стала Конвенція ВКПС, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО (Париж, 1972 р.) (ратифікована Україною у 1988 р.). Хоча Конвенцією ВКПС проголошені лише дві категорії спадщини (культурна та природна), у складі культурної вона вперше встановлює можливість охорони культурних ландшафтів як «визначних місць», під якими розуміються «твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології» (ст. 1) [4].

Як уже зазначалося, поняття «культурні ландшафти» було введено в Керівних настановах до реалізації Конвенції ВКПС, якими їх визначили як об'єкти культурної спадщини, що являють собою спільні витвори людини і природи, які ілюструють еволюцію людського суспільства і поселень з плином часу, що відбувалася під впливом фізичних обмежень та/або можливостей, що накладаються або надаються природним місцем існування людини, а також соціальних, економічних і культурних чинників, що змінюють один одного, як зовнішніх, так і внутрішніх.

Одночасно з Конвенцією ВКПС у 1972 р. Генеральною конференцією ЮНЕСКО була схвалена «Рекомендація про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини». Метою її прийняття було формування єдиних засад охорони об'єктів КПС, як предмету міжнародної регламентації викладених у вигляді рекомендації всім країнам—членам ЮНЕСКО. Рекомендацією встановлені, серед інших, такі загальні принципи: «культурна чи природна спадщина мають розглядатися як єдине ціле, що охоплює не лише творіння з властивою їм великою цінністю, а й найскромніші елементи, які набувають із часом культурної та природної цінності» (п. 5) та «жодне з цих творінь і жоден із цих елементів не повинні розглядатися поза їхнім довкіллям» (п. 6). Серед належних адміністративних заходів рекомендовано «кожній державі-членові слід якомога швидше скласти перелік своєї культурної та природної спадщини, зокрема цінностей, які, не маючи виключного значення, невіддільні від середовища і сприяють його характерності» (п. 29). «Держави-члени мають підготувати мапи

і найповнішу документацію даних про цю культурну та природну спадщину, аби забезпечити справжнє визнання культурної та природної спадщини на всіх рівнях планування» (п. 31) [4].

Ландшафт і, зокрема, його культурний вимір, з різними підходами та сферами застосування розглядають, крім ЮНЕСКО, такі міжнародні організації, як Міжнародний союз охорони природи (*The International Union for Conservation of Nature — IUCN*) та Рада Європи.

У 2000 р. у Флоренції Рада Європи прийняла «Європейську ландшафтну конвенцію» (далі — ЄЛК), яку, станом на початок 2023 р., ратифікувало 40 держав Європи. ЄЛК визначає ландшафт, як територію, як її сприймають люди, характер якої є результатом дії та взаємодії природних та/або людських факторів. Це стосується ландшафтів, які можна вважати винятковими, а також звичайних або занедбаних ландшафтів. Кожна Сторона ЄЛК зобов'язується визнавати ландшафти у вигляді закону як суттєвий компонент оточення людей, вираження різноманітності їхньої спільної культурної та природної спадщини та основу їх ідентичності [5].

Як до, так і після прийняття ЄЛК, Рада Європи ухвалила декілька важливих рекомендацій, які пов'язали певний культурний контекст з ландшафтом та засвідчили про еволюцію концепції збереження та комплексного поводження з ландшафтом як спадщиною.

Так, у Рекомендації Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи Rec(95)9 «Про комплексне збереження зон культурного ландшафту як частини політики з охорони ландшафтів» (1995 р.), зони культурного ландшафту позначені, як певні топографічно розмежовані частини ландшафту, сформованого різними комбінаціями людських та природних факторів, що ілюструють еволюцію людського суспільства, його становлення та особливості у часі та просторі, та які набули соціальної та культурної цінності на різних територіальних рівнях, внаслідок присутності матеріальних свідчень, що відображають минуле використання землі, а також діяльність, навички чи характерні традиції, або описи у літературних та мистецьких роботах, або того факту, що тут відбувалися історичні події [6].

В ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи «Керівних положеннях для імплементації Європейської ландшафтної конвенції» (2008 р.), зазначається, що ландшафт сприяє формуванню місцевих культур і є основним компонентом європейської природної та культурної спадщини, який

сприяє добробуту людей та консолідації європейської ідентичності. На кожному з адміністративних рівнів (національному, регіональному та місцевому) повинні бути розроблені специфічні та/або галузеві ландшафтні стратегії, в межах компе-

тенції цього рівня. Ландшафтний вимір має бути включено у підготовку всіх політик регулювання простору, як до загальних, так і до галузевих, з метою створення високоякісних пропозицій щодо захисту, регулювання або планування [7].

Досвід застосування культурно-ландшафтного підходу у сфері охорони культурної та природної спадщини окремих зарубіжних країн

Діяльність із збереження культурного ландшафту в ряді європейських країн все більше пов'язується із системою охорони національної КПС, тому ознайомлення з найбільш змістовним досвідом деяких з них в контексті його виявлення, встановлення типології, картографічної візуалізації та популяризації представляє суттєвий інтерес для цілей використання в Україні. У роботі акцентовано увагу на формуванні уявлень про КПС на досвіді двох європейських держав.

В Іспанії у 2012 р. Іспанським інститутом культурної спадщини був розроблений Національний план культурного ландшафту (далі — НПКЛ) [8], що визначив культурний ландшафт як результат взаємодії людей і природного середовища протягом тривалого часу, вираження якого є територія, яка сприймається та цінується за її культурні якості, як продукт процесу та основу ідентичності спільноти. У НПКЛ також наголошується, на особливих характеристиках культурного ландшафту як об'єкта спадщини, що впливає з його складності, високої вразливості його цінностей та існуючої нецілеспрямованої правової підтримки його охорони.

Загальною метою НПКЛ визнано охорону ландшафтів країни, що становлять культурний інтерес, розуміючи під цим будь-які заходи, спрямовані на забезпечення життєздатності культурного ландшафту, включаючи дії з ідентифікації, характеристики, документування, дослідження, збереження, охоплення необхідними аспектами визначення, розмежування, аналізу компонентів та управління через перспективу сталого розвитку.

Завданням плану стало формування орієнтовного переліку культурних ландшафтів згідно попередньо встановленої методології, а також визначення та публікація добірки «Сто культурних ландшафтів Іспанії» з метою представити їх велику типологічну та географічну різноманітність. Відбір ландшафтів здійснювався комісією експертів у співпраці з регіональними адміністраціями за наступними категоріями: сільськогосподарські, тваринницькі та лісогосподарські; індустріальні (видобувні, енергетичні тощо), інфраструктур-

ні (транспортні та гідротехнічні), комунікаційні (торгівельні), пов'язані, з прибережним та/або річковим середовищем; міські, історичні та оборонні; символічні, які пов'язані з подіями історичного, релігійного, мистецького, розважального та іншого характеру, та культурні маршрути, що створюють культурні ландшафти [9].

Іншим інструментом реалізації цього напрямку НПКЛ стало виконання проекту «*Narrando Paisajes*» (www.100paisajes.es), головна мета якого — зробити цифровий контент про культурні ландшафти Іспанії доступним через Інтернет. Структура платформи «*Narrando Paisajes*» представлена двома масштабами: національним і місцевим [10].

У Чехії склалася достатньо розвинута система законодавчих та нормативних актів з охорони ландшафтною спадщини країни, в основі якої закони з охорони природи і ландшафту та про державну охорону пам'яток.

Законодавством встановлено декілька категорій природоохоронних територій — великомасштабних, таких, як національний парк, охоронювана ландшафтна територія, природний парк або невеликих за розміром територіальних форм природна пам'ятка, важливий ландшафтний елемент тощо.

Як зазначає К. Куча, пам'яткоохоронна діяльність долучилась до збереження ландшафту спочатку опосередковано — через охорону ландшафтних домінант (замків, церков), тобто окремих будівель чи їх ділянок, які охороняються як пам'ятки культури чи національні пам'ятки культури [11]. Деякі з них також отримали охоронну зону, яка охороняє саме непорушений ландшафтний ефект цих елементів.

Іншою формою піклування пам'яткоохоронної служби про ландшафт, був, наприклад, захист городищ, які нерідко представляють дуже характерні особливості ландшафту. Деякі з них уже в 1960-х роках стали заповідниками археологічної спадщини, інші охороняються як культурні пам'ятки або національні культурні пам'ятки. Досить поширеною є охорона історичних техніч-

них водогосподарських споруд. До 1990 р. деякі великі ділянки ландшафту стали об'єктом охорони, найбільш званою з яких є Бабусина долина (*Babičino údolí*).

Однак справжній концептуальний інтерес до збереження ландшафту пов'язаний з прийняттям Закону № 20/1987 *Coll.* про державну опіку над пам'ятками, який запровадив, крім пам'яток-заповідного фонду, категорію «Ландшафтної пам'яткоохоронної зони» (ЛПЗ) як особливої форми територіальної охорони пам'яток [11]. Зокрема, законом передбачено, що Міністерство культури за погодженням з регіональним управлінням може оголосити територію населеного пункту або її частину, історичне середовище чи частину ландшафту, в якій представлені як природні, так і культурно-історичні цінності, значення яких є визначальним для встановлення правового захисту для цієї території, зоною спадщини та визначити умови її охорони (§ 6, абз. 1).

Основним інструментом для ідентифікації культурного ландшафту у будь-якому місці на території країни визначено «Методологію типології історичного культурного ландшафту», що отримала сертифікат Міністерства культури Че-

хії, та зосереджена на визначенні типів на основі культурної та історичної цінності території [12].

У основі створення національної типології історичного культурного ландшафту є опрацювання трьох основних категорій культурного ландшафту (цілеспрямовано створених, органічно розвинених та асоціативних), визначених Комітетом всесвітньої спадщини. У межах цього поділу визначено 34 типи історичних культурних ландшафтів, представлених в умовах Чехії, які об'єднані в 9 типових груп, серед яких, наприклад, виділені індустріальні, військові, меморіальні та інші ландшафти, а з поміж представлено різноманіття їх типів — ландшафти дворянських резиденцій і маєтків, місць паломництва, полів битв, визначних історичних подій або пов'язаних з видатною особистістю, курортні, туристичні тощо.

Важливою складовою проведених досліджень в Чехії стала популяризація ландшафтного багатства країни шляхом видавничої діяльності. Окремі видання були присвячені детальним описам кожної з ЛПЗ, доповненими багатою візуальною документацією, якісними фотографіями, зокрема аерофотознімками маловідомих місць та історичними картами [13].

Вітчизняний досвід законодавчого, нормативного-правового, наукового і методичного забезпечення збереження культурно-ландшафтної спадщини

У чинне законодавство України не впроваджено термін «культурний ландшафт», прийнятий Конвенцією ВКПС, що свідчить про недотримання зобов'язань, прийнятими країною при ратифікації цього міжнародного документа.

Натомість Законом України «Про охорону культурної спадщини» як окремий тип виділяються «визначні місця» — зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду». Однак, на відміну від інших типів культурної спадщини (окремих споруд та їх комплексів/ансамблів) ця дефініція жодним чином не була деталізована відповідними підзаконними, нормативними та методичними документами та, як результат, з причин їх повної формалізованої відсутності не враховується у державній статистичній звітності.

З 2004 р. цим Законом виділяються, як окремий вид, «ландшафтні об'єкти», під якими розуміються «природні території, які мають історичну цінність» (ст. 2) [14]. Остання дефініція входить у

протиріччя з їх трактуванням Конвенцією ВКПС як спільних витворів людини та природи.

Про тісний зв'язок з ландшафтами наголошується при визначенні інших видів культурної спадщини, таких, як об'єкти садово-паркового мистецтва («поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами») та об'єкти містобудування. Примітно, що за відсутності законодавчо встановленого терміну, в окремих актах йдеться мова про «палацово-паркові, паркові та історико-культурні ландшафти», охорону, реставрацію та використання яких мають організовувати місцеві державні адміністрації [15].

Важливою формою правового захисту культурних ландшафтів в Україні стало запровадження у 1948 р. інституту охоронного зонування у вітчизняну пам'яткоохоронну діяльність, а з 1978 р. — у законодавство. Відповідно до чинного Закону України «Про охорону культурної спадщини», склад зон охорони включає безпосередньо охоронну зону пам'ятки, зони регулювання забудови, охоронюваного природного ландшафту та охорони археологічного культур-

ного шару (ст. 32). Внесеними змінами у закон у 2021 р. введено термін «територія пам'ятки», що трактується як «територія, історично і топографічно пов'язана з розпланувально-просторовою еволюцією пам'ятки, для якої визначається спеціальний охоронний режим її використання з метою збереження цілісності пам'ятки». (ст. 14-1) [14]. На основі вищезазначеного законодавства були розроблені відповідні підзаконні акти та нормативні документи, зокрема, в Державних будівельних нормах «Планування та забудова територій» (ДБН Б.2.2-12:2019) означено зону охоронюваного ландшафту.

Збереження ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною також є одним із завдань природоохоронного законодавства (ст. 1. Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища») [16]. Цим же Законом ландшафти віднесені до об'єктів державної охорони і регулювання використання на території України, зокрема, особливої державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду й інші природні території та об'єкти, що визначені відповідно до законодавства (ст. 5) та утворюють єдину територіальну систему (ст. 60–63).

Основними формами правової охорони і регулювання використання природного ландшафту, відповідно до положень Закону України

«Про природно-заповідний фонд України», виступають регіональні ландшафтні парки, ландшафтні заказники, заповідні урочища, пам'ятки природи та штучно створені об'єкти: ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [17].

Україна підписала Європейську ландшафтну конвенцію у 2000 р. та ратифікувала у 2005 р., однак спроба її імплементації шляхом прийняття проекту Закону України «Про ландшафти» Верховною Радою України у 2012 р. була невдалою.

Серед багатьох слухних зауважень, які зумовили цей негативний результат, слід зазначити неврахування повною мірою приписів європейської ландшафтної політики, зокрема ті, що містять визначення ключових термінів у даній сфері, наприклад, щодо невизнання в Законі ландшафтів як вираження різноманітності їхньої спільної культурної та природної спадщини, та як основу їх ідентичності (ст. 14); невизначеність механізмів, які б забезпечили реальну охорону ландшафтів та їх збереження, зокрема, декларативний характер положень Закону, де йдеться: про участь громадян та їх об'єднань у заходах щодо охорони та використання ландшафтів (ст. 11), запровадження та проведення моніторингу ландшафтів (ст. 13), про державний облік ландшафтів (ст. 16), компоненти, межі й розміри ландшафтів (ст. 17) та ін. [18].

Сучасний стан культурно-ландшафтної спадщини в Україні

Неконкретність та розпливчастість законодавчого визначення культурного ландшафту обумовила подальші труднощі у розробленні та, як наслідок, незатвердженні відповідних нормативно-правових актів та методичних рекомендацій про порядки його виявлення, визначення предмета охорони, підготовки облікової та іншої документації тощо.

Станом на початок 2023 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за цією категорією внесені лише 8 об'єктів, які підлягають охороні як окремі територіальні утворення, з них: «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» (2009 р.) у Миколаївській області та «Замкова гора у м. Чигирин» Черкаської області (2012 р.) — національного значення; «Урочище «Дуб Максима Залізняка» у х. Будда та «Урочище «Три криниці» у с. Суботіві Чигиринського р-ну (2009 р.); «Історичний ландшафт Київських гір і долини рік Дніпра у м. Києві» (2010 р.), «Історичний ландшафт давньоруського

м. Вишгород» (2010 р.); «Історичний центр міста Глухова XII—XVIII ст.» (2014 р.) та «Міський сад м. Полтава» (2019 р.) — місцевого значення.

Тобто, серед пам'яток ландшафту місцевого значення, які затверджуються наказами Міністерства культури, бачимо пам'ятку «Історичний ландшафт Київських гір» щонайменше національного значення, у склад якого входять об'єкт Списку всесвітньої спадщини (Киево-Печерська Лавра) та номінант на включення до нього (Андріївська церква) орієнтовною загальною площею майже 2800 га та урочища «Три криниці» (7 га) і «Дуб Максима Залізняка» у Чигиринському р-ні (0,02 га), які, крім отриманого пам'яткоохоронного статусу, ще з 1972 р. охороняються як гідрологічна та ботанічна пам'ятки природи.

Загалом це неприпустимо мало, однак при цьому слід зважати, що до введення цього поняття у чинне законодавство, на державний облік взято багато об'єктів за іншими видами спадщини, які відповідають критеріям Конвенції ВКПС.

Аналогічна картина спостерігається при формуванні Списку всесвітньої спадщини, який на думку П. Фаулера, за результатами першого десятирічного періоду існування цієї номінації, насправді включав зразки культурних ландшафтів світу за абсолютною кількістю втричі більше за офіційні дані та наводить приклади деяких чудово спроектованих садів, як-от Версаль (Франція), Стадлі-Роял (Велика Британія) та й широких археологічних ландшафтів — Стоунгендж, Ейвбері і Мур Адріана (Велика Британія) [19].

Факт наявності у Списку значної групи «прихованих» культурних ландшафтів, віднесених до інших категорій, які, однак, містять їх ознаки або навіть так ідентифікуються країною-заявником, також розглядався О. Мельничук. Аналіз офіційно визнаних та прихованих об'єктів Списку за цією номінацією включає такі їх види, як археологічні, історичні міські, сільські сельбищні та сільськогосподарські, сакральні, палацово-паркові і садово-паркові, індустриальні, фортифікаційні, меморіальні ландшафти тощо [20].

Ці питання реалізації Конвенції ВКПС в Україні мають актуальний характер, зважаючи на те, що у попередній Список всесвітньої спадщини (Tentative List) станом на початок 2023 р. внесені наступні у об'єкти культурної спадщини та змішаного типу (культурно-природної спадщини), які можуть вважатися культурними ландшафтами: історичний центр м. Чернігова IX—XIII ст. (з 1989 р.); могила Тараса Шевченка і Шевченківський національний заповідник (1989 р.); культурний ландшафт та каньйон м. Кам'янець-Подільський (1989 р.); дендрологічний парк «Софіївка» (2000 р.); археологічний комплекс «Кам'яна могила» (2006 р.), «Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії» (2012 р.).

Згідно з датами включення національних об'єктів до попереднього Списку, діяльність щодо їх просування здійснюється вкрай незадовільними темпами, причиною яких стали проблеми з підготовкою номінаційних документів. Зважаючи на аналіз сучасних тенденцій розвитку Списку, було би доцільне розпочати процес реноменування цих об'єктів за категорією «культурний ландшафт». Цим шляхом йдуть, наприклад, органи місцевого самоврядування Чернігівської області та м. Чернігова, які в 2017 р. ініціювали зміну назви поданої номінації на «Культурний ландшафт м. Чернігова» та запланували розроблення номінаційного дос'є згідно з вимогами ЮНЕСКО на 2019–2025 рр.

Попередній розгляд об'єктів, які охороняються відповідно до пам'яткоохоронного або природоохоронного законодавства України та підпадають під встановлені міжнародним законодавством критерії визначення як культурного ландшафту, свідчить про їх значну кількість та велике типологічне різноманіття.

Наприклад, до категорії культурних ландшафтів можуть бути віднесені понад 320 пам'яток садово-паркового мистецтва, оскільки характеризуються «поєднанням паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами» [14] та серед яких є видатні об'єкти національного значення — парки «Софіївка» в Умані, «Олександрія» у Білій Церкві, «Качанівка» та «Тростянець» на Чернігівщині та ін.

Крім того, збереження ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною є одним із завдань природоохоронного законодавства. Основними формами правової охорони і регулювання використання ландшафтів виступають парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (понад 570 об'єктів, з них 89 — загальнодержавного значення, при чому, значна частина яких захищені також пам'яткоохоронним законодавством), дендрологічні парки, ботанічні сади, ландшафтні заказники тощо.

Тобто, в країні спостерігається суттєвий дисонанс між вкрай малою кількістю формально зареєстрованих культурних ландшафтів згідно пам'яткоохоронного законодавства та їх прихованою наявністю та, як наслідок — відсутність загальної та цілісної картини культурно-ландшафтною спадщини країни з картографічним відображенням її сучасного стану та виявленням територіальних закономірностей її формування.

При цьому стан культурних ландшафтів викликає давнє занепокоєння: за даними Міністерства культури та інформаційної політики України зі 140 тис. пам'яток культурної спадщини, які перебувають на державному обліку, території пам'яток визначені лише для 1 %, тільки 9 % пам'яток мають розроблені й затверджені в установленому порядку межі й режими використання зон охорони.

Наслідки повномасштабної збройної агресії росії проти України, в результаті якої були знищені або зруйновані понад 1 тис. пам'яток культурної спадщини, музеїв, релігійних споруд, постраждало 20 % природоохоронних територій, призвели до багатократного погіршення, а в

чисельних випадках — до знищення або спотворення культурних ландшафтів населених місць. Подолання кризових явищ в умовах післявоєнної відбудови потребуватиме зусиль як у справі

вдосконалення визначень, так і у справі їх координатної прив'язки та візуалізації. Саме тому є актуальною розробка концепції відповідного атласу і подальшої її реалізації.

Концепція створення електронного атласу «Україна. Культурно-ландшафтна спадщина»

Як один із початкових етапів у напрямі пришвидшення темпів практичного впровадження та популяризації КЛП в Україні автором запропоновано створення електронного атласу «Україна. Культурно-ландшафтна спадщина» (далі — Атлас), який вбачається логічним продовженням електронного атласу «Населення України та його природна і культурна спадщина», розробленого Інститутом географії НАН України [21].

Метою розроблення Атласу є формування, структуризація та візуалізація сучасної просторової інформації та знань про найбільш визначну частину культурно-ландшафтного потенціалу України та її регіонів, яка охороняється як об'єкти та території культурної та природної спадщини.

Для цілей картографування під культурним ландшафтом розуміється цілісний образ культурно-природного локального територіального утворення, яке є спільним продуктом історичної та сучасної взаємодії даного суспільства і навколишнього середовища визначної культурної значущості, що цінується та охороняється за її культурні (матеріальні й духовні) та природні якості.

Сукупність культурних ландшафтів, охоплених існуючими територіальними організаційно-правовими формами та механізмами охорони культурної і природної спадщини на міжнародному, національному та місцевому рівнях, складає культурно-ландшафтну спадщину України.

У структурі Атласу передбачається представити глобальний, загальнодержавний та регіональний територіальні рівні і пропонується виділити наступні розділи загального, типологічного та регіонального спрямування.

Розділ Атласу «Культурні ландшафти України світового значення» відкриває карта, що презентує визначні культурні ландшафти України, насамперед, занесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та кандидати до занесення за категорією «культурний ландшафт», категорією «культурна спадщина» — за наявності культурних критеріїв II («об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей ... при створенні ландшафтів») та IV («об'єкт є видатним прикладом архітектурного або технологічного ансамблю чи ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії»), та за змішаними культурними та природними критеріями.

Передбачається розроблення карти з відображенням культурних ландшафтів, які увійшли до переліків найвизначніших історико-культурних та природних пам'яток, за результатами відповідних Всеукраїнських громадських акцій, проведених у 2007–2010 рр. — «Сім чудес України», «Сім природних чудес України», «Сім замків, фортець, палаців».

Завершуватиме розділ карта «Культурно-ландшафтне районування України», розроблення якого було здійснено вперше та, як результат, виділено 14 культурно-ландшафтних країв та 52 культурно-ландшафтних макрорайони. У якості окремого позаієрархічного таксону виділені 25 культурно-ландшафтних регіонів (в межах сучасного обласного адміністративно-територіального поділу країни) [22].

У розділі «Культурні ландшафти України» планується представити з метою популяризації близько 2 тис. найбільш значущих культурних ландшафтів країни, що потребуватиме розкриття багатьох тем і охопить значну кількість карт, які супроводжуються пояснювальними текстами, атрибутивною та довідковою інформацією, ілюстраціями тощо.

Інвентаризаційні шари карт, на яких будуть представлені культурні ландшафти згідно розробленої типології, є ключовим елементом загальної структури Атласу. У основу типології культурних ландшафтів покладена систематизація об'єктів КПС, які визначають домінуючий характер, культурні цінності та їх значення певного локального територіального утворення. Вона здійснюється з урахуванням міжнародно визнаних категорій культурних ландшафтів [1], видової класифікації, встановленої вітчизняним пам'яткоохоронним та природоохоронним законодавством, та функціональних особливостей об'єктів КПС. При виявленні окремих видів ландшафтів (історичних, сакральних природних тощо) використовувались

додаткові ознаки, що побічно або прямо свідчать про належність об'єкта до культурного ландшафту, зокрема, вживання у найменуванні об'єкта природно-ландшафтного топосу (гора, скеля, джерело, долина та ін.).

Типологічна класифікація культурних ландшафтів складається з 30 видів, об'єднаних за предметними областями у 8 груп та 8 підгруп та представлена в наступній укрупненій структурі:

- Садово-паркові: палацово-паркові та садибно-паркові; науково-освітні паркові (ботанічні сади; дендрологічні парки; зоологічні парки); меморіальні (меморіально-паркові; меморіально-садибні); рекреаційні паркові (міські паркові; сільські паркові; курортно-оздоровчі паркові);
- Воєнні та військові історичні: воєнні історичні (місця полів битв та ведення бойових дій); військові історичні (оборонні польові; військово-інженерні);
- Оборонні архітектурні: фортечні; замкові; оборонні церковно-монастирські;
- Сакральні (релігійні): соборно-храмові; монастирські; святі природні місця;
- Історичні;
- Історико-археологічні;
- Промислові, інженерно-транспортні та науково-технічні: індустріальні (гірничодобувні; гідро- та атомно-енергетичні; аграрно-промислові (млинарські вітрові та водяні); інженерно-транспортні (мостові; навігаційно-маякові); науково-технічні;
- Етно-культурні: музейно-етнографічні; музейно-садибні.

Установлення топографічно визначених параметрів культурних ландшафтів (формалізованих та внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України або виділених в рамках наукових розвідок) на сьогодні є проблематичним завданням в Україні через ряд причин законодавчого, нормативно-правового, науково-методичного характеру, проєктних та технічних проблем встановлення меж територій пам'яток та їх охорони, винесення в натуру та занесення до державного земельного кадастру, тому для просторової локалізації об'єктів картографування використовується метод їх безрозмірного представлення, що забезпечується точкою певного масштабу.

Характеристика кількості культурних ландшафтів в розрізі регіонів містить показники їх розподілу за видами; щільність їх розподілу в розрахунку на 1 км² території буде використано як фон карт.

Карти розділу «Культурні ландшафти регіонів України» спрямовані на відображення особливостей поширення культурних ландшафтів на регіональному рівні та мають завданням показати загалом кожен регіон у всьому його культурно-ландшафтному розмаїтті.

Користуючись можливостями програмного забезпечення щодо просторового аналізу території та напрацьованими методичними підходами [23] планується дослідити показники культурно-ландшафтного потенціалу кожного з регіонів та відобразити їх на картах. На основі вивчення та аналізу просторової диференціації таких факторів як типологічний склад, цінність та ступінь концентрації культурних ландшафтів на території регіону планується розроблення методики виділення культурно-ландшафтних районів. Отримана низка відповідних регіональних карт дозволить, по-перше, доповнити загальнодержавне культурно-ландшафтне районування ще одним рівнем [22], по-друге, сприяти виявленню ландшафтної своєрідності та формуванню відповідного репрезентативного образу районів, населених місць або окремих територій.

Для реалізації Атласу планується використати Каркас атласних рішень *AtlasSF* [21], що складається з восьми патернів і одного каркасу, а саме: *ptnAtUserInterface* — патерн інтерфейсу користувача; *ptnAtTreeSolution* — патерн дерева змісту; *ptnAtMapComponent* — патерн картографічного компоненту; *ptnAtThematicMap* — патерн тематичних карт; *ptnAtDocTemplates* — патерн некартографічного контенту (документи HTML, діаграми, фотографії тощо); *ptnAtBaseMap* — патерн базової карти; *ptnAtSearch* — патерн пошуку; *ptnAtWorkSpace* — патерн робочого простору (представлення). *frmAtArchitecture* — каркас архітектури Атласу, що об'єднує всі перелічені вище патерни.

Планується, що результати даного дослідження сприятимуть:

- виявленню, охороні, збереженню та використанню культурних ландшафтів України як об'єктів культурної та природної спадщини;
- популяризації унікальних пам'яток культурної спадщини України та сформованих на їх основі упродовж багатьох століть культурних ландшафтів;
- приверненню суспільної уваги до нагальної потреби охорони та популяризації культурних ландшафтів;

- забезпеченню широкодоступної наукової, методичної та інформаційної підтримки пам'яткоохоронної та природоохоронної діяльності;
- розвитку тематичного картографування культурних ландшафтів, формуванню предмет-

ної бази даних та географічної інформаційної системи, використанню як сучасного інструменту регіонального та місцевого соціально-економічного та просторового розвитку.

Висновки

Проведений аналіз існуючих тенденцій в міжнародному праві й законодавстві окремих зарубіжних країн свідчить про те, що сучасна політика та практика збереження культурного ландшафту все більше пов'язується з його концептом як КПС.

У цілому існуючий стан виявлення культурних ландшафтів, а також подальшого взяття їх на облік з метою охорони і збереження, свідчить про суттєве відставання України в галузі застосування КПС — визнаного світовою спільнотою в низці міжнародних документів як одного з фун-

даментальних та ефективних інструментів у сфері охорони культурної спадщини та потребує вжиття термінових заходів.

Ігнорування або недооцінка культурних ландшафтів як КПС при реалізації державної культурної і екологічної політики в пам'яткоохоронній та природоохоронній сфері, в стратегічному та просторовому плануванні, містобудівній та господарській діяльності, може призвести до їх деградації, руйнування та загрози безповоротної втрати.

Новизна дослідження

Новизна дослідження полягає в розробленні концептуальних засад створення атласу «Україна. Культурно-ландшафтна спадщина», що здійснено вперше в Україні. Зокрема щодо опрацювання його змістовного наповнення, структури, тематичних розділів, принципів опису та представлення об'єктів картографування. Очікується, що

зазначений Атлас стане першим вітчизняним картографічним твором такого обсягу, кількості сюжетів та змістовним наповненням з цієї тематики та сприятиме подальшому розвитку тематичного картографування та атласних геоінформаційних систем прикладної спрямованості у сфері охорони та збереження культурної і природної спадщини.

References [Література]

1. UNESCO (1977). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention / WHC.21/01* Retrieved 31 July 2021. URL: <https://whc.unesco.org/document/190976>
2. UNESCO (1962). *Recommendation concerning the Safeguarding of Beauty and Character of Landscapes and Sites, Adopted on 11 December 1962* URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13067&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
3. ICOMOS (1965). *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964)*. Paris, ICOMOS. URL: <https://www.icomos.org/en/participer/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/157-thevenice-charter>
4. UNESCO (1972). *Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. (World Heritage Convention)*. URL: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext>
5. *European Landscape Convention, Florence 20. 10. 2000*. European Treaty Series, No. 176. 7 p. URL: <https://rm.coe.int/16807b6bc7>
6. *Recommendation R(95)9 of the Committee of Ministers to Member States on the Integrated Conservation of Cultural Landscape Areas as Part of Landscape Policies*. URL: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Rec\(95\)9&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Rec(95)9&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75)
7. *Recommendation CM/Rec(2008)3 on the guidelines for the implementation of the European Landscape Convention adopted by the Committee of Ministers on 6 February 2008* URL: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec\(2008\)3&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec(2008)3&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383)
8. *Plan Nacional de Paisaje Cultural. Aprobación: Consejo de Patrimonio Histórico celebrado en Madrid, octubre de 2012*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, Edición 2015. 49 p.
9. Cruz, L., & Carrión, M. (eds.) (2015). *100 paisajes culturales en España*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. 478 p.
10. Arques, F. S. & Mariné, N. C. (2021). *Hacia un hiperatlas para el conocimiento y difusión de los paisajes culturales españoles*. Patrimonio cultural de España, No. 12, 372–384

11. Kuča, K. (2013): *Ochrana kulturní krajiny z hlediska památkové péče*. In.: Štréblová Hronovská, K. — Kupka, J. (eds), *Ochrana kulturní krajiny — hledání cílů, možností a pravidel*. České vysoké učení technické v Praze, Praha, s. 79–84.
12. Ehrlic M., Kuča K., Kučová V. et al. (2020). *Typology of Historical Cultural Landscape of the Czech Republic*. České Budějovice: Národní památkový ústav. 170 s.
13. Kuča, K. (ed.), Malina, O., Salašová, A., Weber, M. a kol. (2020). *Historické kulturní krajiny České republiky*. Průhonice, 607 s.
14. *On the protection of cultural heritage*. Law of Ukraine dated June 8, 2000 No. 1805-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
[Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 року № 1805-III]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
15. *On the local state administrations*. Law of Ukraine dated April 9, 1999 No. 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>
[Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року №586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>]
16. *On the environmental protection*. Law of Ukraine dated June 25, 1991 No. 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
[Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>]
17. *On the nature reserve fund of Ukraine*. Law of Ukraine dated June 16, 1992 No. 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
[Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>]
18. *On the landscapes*. Draft Law of Ukraine dated February 13, 2012 for the second reading. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=36258&pf35401=214088>
[Про ландшафти: Проект Закону України від 13.02.2012 до другого читання URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=36258&pf35401=214088>]
19. Fowler P. J. (2003). *World Heritage Cultural Landscapes 1992–2002*. Paris, UNESCO. *World Heritage Papers* 6. 140 p.
20. Melnychuk, O. I. (2010). *Modern international legal trends in the development of the concept of cultural landscape*. The rule of law: Yearbook of scientific works. 2010. Issue 21. pp. 423–431. [In Ukrainian]
[Мельничук О. І. Сучасні міжнародно-правові тенденції розвитку концепції культурного ландшафту. Правова держава: Щорічник наукових праць. 2010. Вип. 21. С. 423–431.]
21. Rudenko, L. H. (ed.), Bochkovska, A. I., Polyvach, K. A. et al. (2021). *Academic geography and atlas mapping during the years of independence of Ukraine*. Kyiv, 120 pp. [In Ukrainian]
[Руденко Л. Г., Бочковська А. І., Поливач К. А. та ін. Академічна географія і атласне картографування за роки незалежності України. За ред. Л. Г. Руденка. Київ, 2021. 120 с.]
22. Polyvach, K. (2022). *Cultural landscape zoning of Ukraine*. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series «Geology. Geography. Ecology»*, (57), 173–183. [In Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2022-57-13>
[Поливач К. Культурно-ландшафтне районування України. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія». 2022. № 57. С. 173–183. DOI: <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2022-57-13>]
23. Polyvach, K. A. (2019). *Historical and cultural framework of Ukraine: methodical approaches to its identification and research*. *Ukr. Geogr. Zh.*, 2: 32–40. [In Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2019.02.032>
[Поливач К. А. Історико-культурний каркас України: методичні підходи до його виявлення та дослідження. Укр. геогр. журн. 2019. № 2. С. 32–40. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2019.02.032>]

Стаття надійшла до редакції 19.05.2023

Для цитування [For citation]

Поливач К. А. Концепція створення електронного атласу «Україна. Культурно-ландшафтна спадщина». Укр. геогр. журн. 2023. № 4. С. 56–65. [Українською мовою]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.04.056>

Polyvach, K. A. (2023). *Concept of Creating of an Electronic Atlas "Ukraine. Cultural and Landscape Heritage"*. *Ukr. Geogr. Zh.* No. 4: 56–65. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.04.056>